

ΠΕΡΙ ΒΙΑΣ*

Μορφές, έννοια, διακρίσεις και έκταση της σύγχρονης βίας.

του Νέστορα Ε. Κουράκη

Καθηγητή Νομικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών

1. Στις σύγχρονες κοινωνίες η βία θεωρείται ότι μπορεί, εάν η άσκησή της αφεθεί στη διακριτική ευχέρεια των πολιτών, να οδηγήσει σε κοινωνικές αναστατώσεις και σε προσβολή θεμελιωδών δημοκρατικών αρχών (ελευθερία, ισότητα) εις βάρος ασθενέστερων πολιτών. Γι' αυτό και η άσκησή της γίνεται κατ' αρχήν μόνον από τους εξουσιοδοτημένους φορείς της οργανωμένης σε κράτος κοινωνίας (π.χ. δικαστικοί επιμελητές, αστυνομικά όργανα) και μόνο μέσα στο αυστηρό πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους. Αντίθετα *οι πολίτες μπορούν ν' ασκούν βία μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις*, π.χ. για να αποκρούσουν διατάραξη ή απειλούμενη αποβολή τους από τη νομή που έχουν σ' ένα πράγμα (ά. 985 ΑΚ και ά. 20 ΠΚ¹) ή για να υπερασπισθούν τον εαυτό τους ή άλλον από άδικη και παρούσα επίθεση εναντίον τους (ά. 22 ΠΚ: άμυνα). Επίσης επιτρέπεται η διεξαγωγή αθλητικών αγώνων με βίαια αθλήματα, όπως η πυγμαχία². Σε όλες όμως αυτές τις περιπτώσεις, η ασκούμενη βία πρέπει να τηρηθεί μέσα στα όρια του νόμου, των εθιμικών κανόνων και των αρχών της αναγκαιότητας και αναλογίας³, διότι διαφορετικά καθίσταται αξιόποινη (πρβλ. ά. 23 ΠΚ: υπέρβαση

* Πρώτη δημοσίευση: Ν. Ε. Κουράκη, Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, τ. Β', 1991 (1989¹), 21-36.

¹ Πρβλ. ΑΠ 225/1971, ΠοινΧρ ΚΑ' 1971, σελ. 536.

² Για την άρση του αδίκου των σωματικών βλαβών κατά την τέλεση αθλητικών αγώνων βλ.ενδεικτικά Γ. Μπέκα, Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2004, σελ. 322 επ. όπου και παραπομπή σε περαιτέρω ελληνική βιβλιογραφία.

³ Όπως είναι γνωστό, κατά την αρχή της αναγκαιότητας (Erforderlichkeitsprinzip), από περισσότερα εφικτά και πρόσφορα μέτρα επιβάλλεται να λαμβάνονται εκείνα που βλάπτουν λιγότερο το άτομο και το σύνολο — κατά δε την αρχή της αναλογίας (Verhältnismäßigkeitprinzip), δεν πρέπει να γίνεται προσφυγή σε μέτρα, όταν η

της άμυνας). Σημαντικό είναι μάλιστα να τονισθεί ότι η τέλεση ενός αδικήματος παράνομης βίας στοιχειοθετείται ακόμη και όταν ο δράστης έχει μεν *in abstracto* το δικαίωμα να τελέσει την απειλούμενη πράξη ή παράλειψη, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση η πράξη του συνιστά κατάχρηση δικαιώματος⁴. Επομένως η βία αντιμετωπίζεται κατά βάση αρνητικά στις σύγχρονες κοινωνίες και η χρήση της κατά κανόνα απαγορεύεται. Πολλές φορές μάλιστα ο νομοθέτης ανάγει σε εγκλήματα ενέργειες που είναι μεν καθ' εαυτές εντελώς θεμιτές (π.χ. εξώγαμη συνουσία), αλλά στις οποίες συντρέχουν τα στοιχεία της βίας και του εξαναγκασμού (στο παράδειγμα: βιασμός κατ' ά. 336 ΠΚ). Είναι φανερό ότι με τις ποινικοποιήσεις αυτές ο νομοθέτης αποβλέπει, όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, όχι μόνο να περιορίσει τις αποσταθεροποιητικές για την κοινωνική τάξη εκδηλώσεις βίας μεταξύ πολιτών, αλλ' επιπλέον (και κυρίως) να προστατεύσει από τέτοιες εκδηλώσεις το έννομο αγαθό της προσωπικής ελευθερίας του πολίτη (σε συνδυασμό βέβαια και με άλλα κατά περίπτωση έννομα αγαθά, όπως π.χ. η ιδιοκτησία στην περίπτωση της ληστείας).

2. Υπάρχει έτσι στον Ελληνικό Ποινικό Κώδικα ένα ολόκληρο πλέγμα διατάξεων, που ως κοινό χαρακτηριστικό τους έχουν την ποινική τιμώρηση πράξεων που εμπεριέχουν στην ειδική τους υπόσταση τα στοιχεία της βίας και του εξαναγκασμού. Τέτοια «*εγκλήματα με χρήση βίας*» είναι π.χ. η εσχάτη προδοσία (ά. 134 ΠΚ), τα βασανιστήρια (ά. 137Α ΠΚ), η βία κατά πολιτικού

αναμενόμενη από τη λήψη τους βλάβη βρίσκεται σε προφανή δυσαναλογία με τον επιδιωκόμενο σκοπό. Οι δύο αρχές συνιστούν από κοινού τη λεγόμενη αρχή για «απαγόρευση της υπερβολής» (*Übermaßverbot*) - βλ. σχετ. *C. Creifelds* (Hrsg.), *Rechtswörterbuch*, München: C. H. Beck, 1978⁵, σελ. 1140 (λήμμα: *Übermaßverbot*), *N. K. Ανδρουλάκη*, Τα όρια της ανακριτικής δράσεως και η «αρχή της αναγκαιότητας», *ΠοινΧρ ΚΕ'*, 1975, 3-12 επ. και *Γ. -Α. Μαγκάκη / Δ. Α. Σπινέλλη*, Ιδιωτική γνωμοδότηση, *Ποιν.Χρ. ΛΑ'* 1981, σελ. 821-826: 824 επ.: επίσης *N. C. Courakis*, *Zur sozialethischen Begründung der Notwehr*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft 1978 (σειρά *Rechtsvergleichende Untersuchungen zur gesamten Strafrechtswissenschaft*, 3. Folge, Band 4), σελ. 76-78, σημ. 193-200.

⁴ Βλ. ΑΠ. 105/1958, *ΠοινΧρ Η'* 1958, 348· *Γ. -Α. Μαγκάκη*, Το έγκλημα της παρανόμου βίας κατ' άρθρον 330 ΠΚ, *ΠοινΧρ ΙΒ'* 1962, 521-540:532 και σημ. 40, 41· ΑΠ 1347/1986. *ΠοινΧρ ΛΕ'* 1985, 358· ΑΠ 1745/1986, *ΠοινΧρ ΛΖ'* 1987, 370· ΠλημΘεσ 925/1989. *ΠοινΧρ ΛΘ'* 524.

σώματος ή της Κυβέρνησης (ά. 157 ΠΚ), η βία κατά εκλογέων (ά. 161 ΠΚ), η αντίσταση (ά. 167§1 ΠΚ), η στάση κρατουμένων (ά. 174§1 ΠΚ), η αρπαγή (ά. 322 ΠΚ), η παράνομη βία (ά. 330 ΠΚ), ο εξαναγκασμός σε παύση εργασίας (ά. 332 ΠΚ), ο βιασμός (ά. 336 ΠΚ), η ληστεία (ά. 380 ΠΚ), η εκβίαση (ά. 385 ΠΚ), η παρακώλυση συναγωνισμού (ά. 396 ΠΚ), κ.ά. Στις ρυθμίσεις αυτές η βία τιμωρείται ως μέσον που τείνει σε κάποιο σκοπό, σε κάποιο αποτέλεσμα και δη στην υπερνίκηση μιας προβαλλόμενης ή αναμενόμενης αντίστασης του άλλου και στον συνακόλουθο εξαναγκασμό του άλλου σε πράξη, παράλειψη ή ανοχή⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας ρύθμισης παρέχει η γενική διάταξη του ά. 330 ΠΚ για την παράνομη βία: «Όποιος χρησιμοποιώντας σωματική βία ή απειλή σωματικής βίας ή άλλης παράνομης πράξης ή παράλειψης εξαναγκάζει άλλον σε πράξη, παράλειψη ή ανοχή για τις οποίες ο παθών δεν έχει υποχρέωση, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο ετών, ανεξάρτητα αν το απειλούμενο κακό στρέφεται εναντίον εκείνου που απειλείται ή κάποιου από τους οικείους του». Με παρεμφερή χαρακτήρα μέσου προς σκοπό χρησιμοποιείται η έννοια της βίας, έμμεσα ή ρητά, και σε σειρά άλλων ρυθμίσεων -π.χ. αυτοδικία (ά. 331 ΠΚ: «όποιος ασκεί αυθαίρετα [δηλ. χωρίς δικαίωμα] αξίωση...»· πρβλ. ά. 180, 201 ΠΚ), απειλή (ά. 333 ΠΚ: «όποιος προκαλεί σε άλλον τρόμο ή ανησυχία απειλώντας τον με βία...»)⁶, κατάχρηση εξουσίας (ά. 239 ΠΚ: «...αν μεταχειρίστηκε παρανόμως εκβιαστικά μέσα...»).

Περαιτέρω, σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις η βία αποτελεί μεν το συνηθισμένο μέσο για την τέλεση εγκλημάτων, που στην κοινή γλώσσα χαρακτηρίζονται ως «βίαια εγκλήματα», δεν είναι όμως και το μοναδικό μέσο

⁵ Πρβλ. ΑΠ 967/1984, ΠοινΧρ ΛΕ΄ 1985, 151 (για ληστεία) και ΑΠ 441/1980, ΠοινΧρ Α΄ 1980, 647 (για βιασμό), καθώς και την απόφαση του [πρώην] δυτικογερμανικού Ανώτατου Δικαστηρίου BGHSt 23, 54.

⁶ Πρβλ. Γ. -Α., Μαγκάκη, ανωτ. (σημ. 3), σελ. 38, κατά τον οποίο τα εγκλήματα της αυτοδικίας, της αντίστασης και της απειλής συνιστούν διευρύνσεις του αξιόποινου της «παράνομης βίας» (ά. 330 ΠΚ) και άρα η διαμόρφωσή τους αποβλέπει στο να προβλεφθούν ποινικώς περιπτώσεις που δεν υπάγονται στη σχετική διάταξη του ά. 330 ΠΚ.

τέλεσης τους, γι' αυτό και δεν περιλαμβάνεται ως στοιχείο στην ειδική τους υπόσταση⁷ -π.χ. ανθρωποκτονία από πρόθεση (ά. 299 επ. ΠΚ), σωματική βλάβη από πρόθεση (ά. 310 ΠΚ), φθορά ξένης ιδιοκτησίας (ά. 381 ΠΚ)⁸. Πρόκειται δηλ. για εγκλήματα στα οποία η ποινική πρόβλεψη και τιμώρηση αφορά την πρόκληση αποτελέσματος σε κάθε περίπτωση και με κάθε μέσο, και όχι μόνο όταν το χρησιμοποιούμενο μέσο είναι η βία (π.χ. ανθρωποκτονία με δηλητηρίαση).

Τέλος υπάρχουν και περιπτώσεις εγκλημάτων στα οποία η βία δεν τιμωρείται ως μέσο προς σκοπό, αλλά καθ' εαυτήν ως βιαιοπραγία (χωρίς δηλ. να λαμβάνεται υπόψη για την τιμώρηση το τυχόν υπάρχον στοιχείο του σκοπού, του εξαναγκασμού). Τέτοια «εγκλήματα βιαιοπραγίας» είναι π.χ. η προσβολή κατά ξένου κράτους και του αρχηγού του (ά. 153 ΠΚ), η προσβολή της τιμής διπλωματικών αντιπροσώπων (ά. 154 ΠΚ), η αντίσταση (ά. 167 περίπτ. β' ΠΚ), προσβολές κατά του Προέδρου της Δημοκρατίας (ά. 168 ΠΚ), η στάση κρατουμένων (ά. 174 παρ. 2 ΠΚ), η διατάραξη κοινής ειρήνης (ά. 189 ΠΚ), η διέγερση πολιτών σε βιαιοπραγίες (ά. 192 ΠΚ)⁹.

3. Οι πιο πάνω τρεις κατηγορίες εγκλημάτων που έχουν σχέση με τη βία («εγκλήματα με χρήση βίας», «βίαια εγκλήματα» και «εγκλήματα βιαιοπραγίας») συνολικά θα ονομάζονται εφεξής χάριν συντομίας «εγκλήματα βίας», αν και η κατηγορία αυτή δεν υπάρχει αυτοτελώς στον Ποινικό Κώδικα,

⁷ Έτσι Ν. Κ. Ανδρουλάκης, Η Έννοια της Βίας εν τω Ποινικό Δικαίω, ΠοινΧρ ΙΓ' 1963, σελ. 593-605:593 επ. Αντίστοιχη διάκριση γίνεται και στην αλλοδαπή επιστήμη, όπου π.χ. διαστέλλονται οι έννοιες instrumental aggression (δηλ. επιθετικότητα προς επίτευξη ενός σκοπού) και angry aggression (χωρίς δηλ. την ύπαρξη τέτοιου σκοπού): S. Feshbach, The Function of Aggression and the Regulation of Aggressive Drive, εις: Psychological Review, 71: 1964, 257-272 και L. Berkowitz, Is Criminal Violence Normative Behavior? Hostile and Instrumental Aggression in Violent Incidents, εις: Journal of Research in Crime and Delinquency, 15: 1978, 148-161.

⁸ Για το ζήτημα περί του κατά πόσον στην έννοια της βίας υπάγονται και ενέργειες που χαρακτηρίζονται ως «φθορά ξένης ιδιοκτησίας» βλ. κατωτ. σημ. 17

⁹ Γ. -Α. Μαγκάκη, Το έγκλημα της διεγέρσεως των πολιτών εις μισαλλοδοξίαν, κατά το άρθρ. 192 ΠΚ, ΠοινΧρ ΙΓ' 1963, 385-396:391 σημ. 24· ως προς την έννοια της βιαιοπραγίας πρβλ. και ΑΠ 756/1979, ΠοινΧρ ΚΘ' 1979, 875 επ.: 876 (για βιαιοπραγίες κατά διαιτητή σε ποδοσφαιρικό αγώνα).

και μπορούν ν' αντιδιαστέλλονται προς όλες εκείνες τις περιπτώσεις εγκλημάτων, που κύριο χαρακτηριστικό τους έχουν τη δολιότητα¹⁰.

Ο ίδιος ο νόμος ορισμένες φορές είτε κάνει ρητά αυτή τη διάκριση, χρησιμοποιώντας ζεύγη όρων όπως βία - απάτη (ά. 322 ΠΚ: αρπαγή), είτε και απλώς την εξυπονεί, απαιτώντας ως μέσο τέλεσης ενός εγκλήματος τον «δόλιο τρόπο» (ά. 335 ΠΚ: απατηλή διέγερση σε μετανάστευση), τα «απατηλά μέσα» (ά. 204 ΠΚ: απάτη για την αποφυγή στράτευσης· ά. 355: απάτη σχετική με τον γάμο), την «πλάνη» (ά. 341 ΠΚ: απατηλή επίτευξη συνουσίας), την «εξαπάτηση» (ά. 220 ΠΚ: υφαρπαγή ψευδούς βεβαίωσης) κ.λπ. Επομένως η βία εμπεριέχει κατά βάση στο εννοιολογικό της υπόστρωμα το στοιχείο μιας δύναμης που ασκείται με πρόθεση, απροκάλυπτα και χωρίς περιστροφές ή τεχνάσματα, εις βάρος των άλλων - π.χ. η απόθεση και ο εγκλεισμός του άλλου σε γραφείο ή κατάστημα (ά. 167 ΠΚ: ΑΠ 368/1964, ΠοινΧρ ΙΕ΄ 1965, 31), η ρίψη τεμαχίων επίπλων κατά αστυνομικών (ά. 380 ΠΚ: ΑΠ 228/1965, ΠοινΧρ ΙΕ΄ 1965, 531) κ.λπ.¹¹

Έως πού φθάνουν όμως τα εννοιολογικά όρια της βίας; Ασκεί, άραγε, βία και εκείνος που με έντονες και συνεχείς ομιλίες εξαναγκάζει ένα καθηγητή να διακόψει το μάθημα του, ή που κάνοντας καθιστική απεργία μπροστά στις γραμμές του τραμ εξαναγκάζει τον οδηγό του τραμ να το σταματήσει; Στις περιπτώσεις αυτές τα γερμανικά δικαστήρια, εφαρμόζοντας με ευρύ τρόπο την

¹⁰ Πρβλ. *I. Μανωλεδάκη*, Ποινικό Δίκαιο. Γενική Θεωρία, Αθήνα / Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκουλα, 2004, άρ. 376 επ., σελ. 292 επ. Μια ανάλογη διάκριση μεταξύ «εγκλημάτων βίας» και «εγκλημάτων απάτης ή δολιότητας» γίνεται κατά ενδιαφέροντα τρόπο και στους «Νόμους» του *Πλάτωνος*, 864C: «Θα πρέπει να διατυπώσουμε νόμους που να διαφέρουν μεταξύ τους για δυο κατηγορίες. Η μία, που θα ασχολείται με τις πράξεις που γίνονται με τη βία και φανερά κάθε φορά κι η άλλη με εκείνες που γίνονται κρυφά στο σκοτάδι και με απάτη, σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις χρησιμοποιούνται και τα δύο είδη συγχρόνως» - βλ. *Πλάτωνος* Νόμοι κατά απόδ. Βασ. *Μοσκόβη* και με προλεγόμενα από τον γράφοντα, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 1988, τ. II, σελ. 687.

¹¹ Για τον ορισμό της «βίας» βλ. και *Yves Michaud*, *La violence*, Paris: P.U.F. (Que sais-je?), 1988, σελ. 7 επ.

αντίστοιχη προς το ά. 330 ΠΚ διάταξη (παρ. 240 StGB) για την «παράνομη βία», αποφάνθηκαν ότι πράγματι υπάρχει βία κατά την έννοια του νόμου (KG 30.11.1978, JR 1979, 162 και BGHSt 23,49 επ. 54 = NJW 69, 1543). Θα πρέπει όμως εδώ να υπογραμμισθεί ότι οι λύσεις αυτές δεν μπορούν άκριτα να εφαρμοσθούν και στη χώρα μας, διότι σε αντίθεση με την παρ. 240 γερμΠΚ, όπου γίνεται λόγος απλώς για βία (mit Gewalt), στο ά. 330 ΠΚ ο νόμος απαιτεί ρητά την ύπαρξη «σωματικής βίας»¹². Και είναι μιν γεγονός ότι η έννοια αυτή της σωματικής βίας, μολονότι σε παλαιότερες εποχές ερμηνευόταν με στενό γραμματικό τρόπο ως η ανάπτυξη υλικής (φυσικής) δύναμης, ή (αργότερα), ως η άσκηση σωματικής επενέργειας στον άλλο (π.χ. ακόμη και με υπνωτικά ή ναρκωτικά μέσα που δεν συνιστούν «υλική δύναμη» - πρβλ. ά. 13 περ. δ' ΠΚ), ήδη έχει προσλάβει ένα ευρύτερο περιεχόμενο και σημαίνει, για πολλούς, τη δύναμη που έχει μια πράξη να εξαναγκάζει (BGHSt 1, 145 και BGHSt 23, 126)¹³. Έχω ωστόσο τη γνώμη ότι μια τέτοια ευρεία ερμηνεία έρχεται σε αντίθεση με τη βούληση του ιστορικού νομοθέτη του Ποινικού μας Κώδικα, ο

¹² Ότι η έμμεση σωματική βία, δηλ. η παρεμπόδιση των σωματικών λειτουργιών χωρίς άμεση επενέργεια επί του σώματος του εξαναγκαζομένου, είναι αποδεκτή από το γερμανικό αλλά όχι από το ελληνικό δίκαιο, βλ. και *Χρ. Μυλωνόπουλου*, Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2001, σελ. 265, 271 όπου και παραπομπή σε αντίθετες απόψεις. Π.χ. ο εγκλεισμός του παθόντος σε δωμάτιο προκειμένου ο δράστης να τελέσει κλοπή δεν συνιστά σωματική βία. Συνεπώς, σε περίπτωση αφαίρεσης κινητών πραγμάτων υπό τις συνθήκες αυτές, στοιχειοθετείται κλοπή (372 ΠΚ) και όχι ληστεία (380 ΠΚ).

¹³ Βλ. ιδίως *Ν. Κ. Ανδρουλάκη*, ανωτ. (σημ. 33), 594 επ. *Ελ. Συμεωνίδη · Καστανίδη*, Το έγκλημα της παράνομης βίας κατά το άρθρο 330 ΠΚ, περ. «Αρμενόπουλος», 36: 1982, 972-980:972 επ. και της ίδιας, Προσβολές του Πολιτεύματος, Θεσσαλονίκη: Αφοί Π. Σάκκουλα, 1988, σελ. 100 επ.· *Ανδρ. Λοβέρδου*, Για την τρομοκρατία και το πολιτικό έγκλημα, Αθήνα: Interbooks, 1987, σελ. 94 επ. και σημ. 113. Από την ξένη βιβλιογραφία βλ. ιδίως τις αναπτύξεις του *A. Eser* εις: StGB - Kommentar των *Ad. Schönke / H. Schröder*, 23η έκδ., München: C. H. Beck 1988, Vorbemerkungen zu den Par. 234 bis 241a, σελ. 1542 επ., όπου και αναλυτική βιβλιογραφία, καθώς και νεότερη έκδ., 2001²⁶, σελ. 1855 επ.· επίσης: *R. Keller*, Strafrechtlicher Gewaltbegriff und Staatsgewalt, Berlin: Duncker & Humblot, 1982, σελ. 87 επ. και *V. Krey / Fr. Neidhardt*, Was ist Gewalt? Auseinandersetzungen mit einem Begriff, Bd. 1: Strafrechtliche und sozialwissenschaftliche Darlegungen, Bd. 2: Strafrechtliche Darlegungen mit Anmerkungen zum Gewaltbegriff, Wiesbaden: Bundeskriminalamt, 1986, κυρίως *V. Krey*, Zum Gewaltbegriff im Strafrecht, I, σελ. 11 επ.· πρβλ. τέλος *H. Jescheck*, Το γερμανικό ποινικό δίκαιο, κατ' απόδ. *Ν. Ε. Κουράκη / Στ. Καρεκλά / Νικ. Αιβου*, Αθήνα / Κομοτηνή, 1987, σελ. 134 και 137 επ. (όπου συγκριτικές παρατηρήσεις για το ελληνικό δίκαιο του *Ηλ. Αναγνωστόπουλου*).

οποίος, εάν ήθελε να εξαρτήσει τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος της παράνομης βίας (ά. 330 ΠΚ) από την απλή ύπαρξη «βίας» και όχι από την ύπαρξη «σωματικής βίας», θα μπορούσε να το κάνει ρητά, όπως το έκανε και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις εγκλημάτων βίας (αντίθετα, στις περιπτώσεις της ληστείας -ά. 380 ΠΚ- και του βιασμού -ά. 336 ΠΚ-, η βία απαιτείται, όπως και στο υπό συζήτηση έγκλημα της παράνομης βίας, να είναι *σωματική*).

4. Η βία υπό τη γενική της έννοια διακρίνεται σε βία κατά προσώπων (*σωματική και ψυχολογική*)¹⁴ και σε βία κατά πραγμάτων. Η *σωματική βία* αφορά, κατά την κρατούσα ερμηνεία, την άσκηση δύναμης που επενεργεί άμεσα ή έμμεσα στο ανθρώπινο σώμα του άλλου. Η άσκηση αυτή της δύναμης μπορεί να επιτευχθεί είτε με «απόλυτη» ακαταμάχητη, μηχανιστική βία, δηλ. με πλήρη εξουδετέρωση της θέλησης του άλλου (*vis absoluta* - π.χ. σπρώχνω κάποιον να πέσει επάνω σ' έναν περαστικό και να τον τραυματίσει), είτε και με «εξαναγκάζουσα βία» που τείνει δηλ. να εξωθήσει τη θέληση του άλλου σε ορισμένη διαγωγή (*vis compulsiva* - π.χ. εξαναγκάζω κάποιον, υπό την απειλή περιστροφού, να τραυματίσει τον περαστικό)¹⁵. Είναι πάντως προφανές ότι στην περίπτωση της απόλυτης βίας (*vis absoluta*) δεν υπάρχει καν πράξη, διότι ελλείπει το στοιχείο του λεγόμενου «εκούσιου». Εξάλλου, η περίπτωση της εξαναγκάζουσας βίας (*vis compulsiva*) πλησιάζει πολύ εκείνην της *ψυχολογικής βίας*, αν και στην τελευταία περίπτωση η *σωματική επενέργεια* εμφανίζεται μειωμένη, διότι ο επαπειλούμενος κίνδυνος ανάγεται στο μέλλον («θα σου σκοτώσω το παιδί») και όχι στο άμεσο παρόν, όπως αντίθετα συμβαίνει με την εξαναγκάζουσα βία (από την άποψη αυτή η *ψυχολογική βία* είναι μια

¹⁴ Πρβλ. *Αιτιολ. Εκθ. ΣχΠΚ 1924*, εκδ. Ι. Ζαχαροπούλου, Αθήναι 1950, σελ. 316 και 368.

¹⁵ Πρβλ. Ν. Κ. *Ανδρουλάκη*, Ποινικόν Δίκαιον, Γεν. Μέρος, τ. Β' Αθήνα / Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1985, σελ. 165 επ. και Α. *Eser* εις: *Schönke/Schröder*, ανωτ. (σημ. 37) παρ. 13 επ., σελ. 1544 επ. (νεότερη έκδ., 2001²⁶, σελ. 1860 επ.)

μορφή απειλής που ασκείται για την επίτευξη κάποιου σκοπού)¹⁶. Τέλος η βία κατά πραγμάτων μπορεί να εκδηλωθεί είτε στο πλαίσιο εγκλημάτων που διαπράττονται γενικά με χρήση βίας (π.χ. ανατίναξη κτιρίων στην περίπτωση της εσχάτης προδοσίας κατ' ά. 134 παρ. 2 ΠΚ)¹⁷, είτε και στο πλαίσιο της σωματικής βίας, εφ' όσον όμως στην τελευταία αυτή περίπτωση το προσβαλλόμενο πράγμα επιτελεί λειτουργίες του σώματος (π.χ. δεκανίκια του αναπήρου, εφ' όσον αποσπασθούν βίαια από αυτόν)¹⁸.

5. Σε ένα άλλο επίπεδο, τα εγκλήματα που σχετίζονται με τη βία μπορούν να διακριθούν ανάλογα με το εάν διαπράττονται από ιδιώτες ή από όργανα του κράτους και φορείς της κρατικής εξουσίας. Πολλές φορές δηλ. η λεγόμενη «κρατική βία» (ορισμένοι την ονομάζουν «θεσμική βία» -

¹⁶ Έτσι: *Ελ. Συμεωνίδη · Καστανίδη*, ανωτ. (σημ. 37), σελ. 977 και *I. Μανωλεδάκη*, *Εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Σάκκουλα, 1989, σελ. 139· πρβλ. *Nik. Livos*, ανωτ. (σημ. 5), σελ. 301 επ.

¹⁷ Βλ. σχτ. την εισηγητική έκθεση επί του ν. 1366/1983 εις *Αθαν. Κονταζή*, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 776 επ.: 777. Πολλοί επιστήμονες εκφράζουν αμφιβολίες γύρω από το κατά πόσον στην έννοια της βίας πρέπει να υπαχθεί και η ειδικότερη μορφή της φθοράς ξένης ιδιοκτησίας - βλ. τις βιβλιογραφικές παραπομπές εις *H. Göppinger*, *Kriminologie*, München: C. H. Beck, 1980⁴, Z.4.1.1 (Gewaltdelinquenz) σελ. 607 και στη νεότερη έκδοση 1997⁵, 24.1.1.2, σελ. 570. Στον αγγλοσαξωνικό χώρο, πάντως, θεωρείται ότι «η βία μπορεί να ασκηθεί και κατά περιουσίας» - πρβλ. *Mark L. O. Clarke*, *What Violence Is*, εις: *Hull Papers in Politics*, Nr. 26, University of Hull: Department of Politics, June 1982, σελ. 4 και *D. Mulvihill / M. Tumin* (eds.), *Crimes of Violence: A Staff Report Submitted to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence*, Washington D. C., Supt. of Documents, US Print. Off. 1969, κατά παραπομπή από τον *John Monahan*, *Predicting Violent Behaviour. An Assessment of Clinical Techniques*, Beverly Hills etc.: Sage, 1981, σελ. 24. Αυτή είναι άλλωστε και η γνώμη που υποστηρίζεται στις εδώ αναπτύξεις τόσο για λόγους τυπικούς (δεν υπάρχουν εννοιολογικά επιχειρήματα τα οποία να συνηγορούν για την εξαίρεση της βίας κατά πραγμάτων από τη γενικότερη έννοια της βίας, το αντίθετο μάλιστα προκύπτει π.χ. από την προηγηθείσα ερμηνεία του ά. 134 παρ. 2 ΠΚ), όσο και για ουσιαστικούς λόγους (θα ήταν λ.χ. αφέλεια να αποκλείσει κανείς από τη μελέτη των φαινομένων βίας τους λεγόμενους «βανδαλισμούς» κατά τηλεφωνικών θαλάμων κ.λπ. - πρβλ. για το θέμα αυτό *Heinz Jäger*, *Zur Phänomenologie des Vandalismus*, εις: *Gewaltkriminalität Minderjähriger*, Teilband 1: *Delinquenz und Gruppe*, Heidelberg: Kriminalistik Verlag, 1979, σελ. 101-124 και *Norbert Détaille*, *Delikte gegen Fernsprechkäuschen der Deutschen Bundespost unter besonderer Berücksichtigung der Phänomene des Vandalismus*, Jur. Diss. Köln, 1983.

¹⁸ *N. K. Ανδρουλάκης*, ανωτ. (σημ. 33), σελ. 602 και *Ελ. Συμεωνίδη - Καστανίδη*, ανωτ. (σημ. 37), σελ. 975.

institutional violence¹⁹ ή και απλώς «δύναμη» σε αντιδιαστολή με τη «βία» που προβάλλεται από λαϊκά στρώματα κατά της καθεστηκίας τάξης²⁰), ασκείται όχι σύμφωνα με τους όρους και τα όρια που θέτει ο νόμος, αλλά κατά παραγνώρισή τους. Για την αντιμετώπιση τέτοιων περιπτώσεων κρατικής αυθαιρεσίας ο νομοθέτης έχει θεσπίσει σειρά ειδικότερων ρυθμίσεων. Ιδίως υπενθυμίζονται εδώ οι διατάξεις του Ποινικού Κώδικα για τα βασανιστήρια και τις άλλες προσβολές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (ά. 137Α επ. ΠΚ), την κατάχρηση εξουσίας (ά. 239 ΠΚ), την ασέλγεια με κατάχρηση εξουσίας (ά. 343 ΠΚ), την κατακράτηση παρά τις διατάξεις του Συντάγματος (ά. 326 ΠΚ), την παράβαση καθήκοντος (ά. 259 ΠΚ) κ.λπ., αν και ορισμένες από τις διατάξεις αυτές απλώς υπονοούν τη χρήση βίας, χωρίς ν' αναφέρονται ρητά σ' αυτήν. Επιπλέον οι ίδιοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα σε ορισμένες περιπτώσεις όπου παραβιάζονται ή φαλκιδεύονται θεμελιώδη συνταγματικά τους δικαιώματα να προβάλλουν αντίσταση: Πρωτίστως στην περίπτωση που επιχειρεί κάποιος να καταλύσει το Σύνταγμα με τη βία (ακροτελεύτιο άρθρο 120 παρ. 4 Συντ.)²¹, αλλ' επίσης και σε άλλες ιδιαίτερες περιπτώσεις, όπως είναι π.χ. η επιχειρούμενη διάλυση μιας συνάθροισης που δεν απαγορεύθηκε νόμιμα κατ' ά. 11 παρ. 2 Συντ. (δικαίωμα του συνέρχεσθαι) - πρβλ. ΑΠ

¹⁹ *J. Julian / W. Kornblum*, Social Problems (ch. 7: Violence), Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1986 σελ. 182 επ.· ιδιαίτερα υπογραμμίζει το στοιχείο της κρατικής βίας και ο *Fr. Hacker*, στο έργο του: *Aggression. Die Brutalisierung der modernen Welt*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1973, ιδίως σελ. 74 επ. Για το θέμα της κρατικής βίας βλ. και το ειδικό αφιέρωμα του περ. «Εποπτεία» τ. 93, Σεπτέμβριος 1984. Ενδιαφέρουσες είναι ακόμη οι αναπτύξεις του *I. Μανωλεδάκη* ως προς το κατά πόσον η βία αποτελεί στοιχείο της ουσίας του δικαίου· βλ. τη μελέτη του «Σχετικά με την ουσία του δικαίου», εις: «Προσφορά στον Γεώργιο Μιχαηλίδη - Νουάρο», τ. Β', Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 1987, 249-260: 253 επ. Συναφώς, ως προς το κατά πόσον ο κρατικός καταναγκασμός και το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης βίας του κράτους (*Zwangsmonopol*) αποτελεί στοιχείο της έννοιας του δικαίου βλ. *Αρ. Ι. Μάνεση*, Κριτικές σκέψεις για την έννοια και η σημασία του δικαίου εις: Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 1980, σελ. 372 επ., *του ιδίου*, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 1980, σελ. 23 επ. και *Θ. Κ. Παπαχρίστου*, Κοινωνιολογία του Δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, σελ. 39-40.

²⁰ *G. Soré*, *Réflexions sur la violence*, 1906 και ελλ. μτφρ. από τον *Αχ. Βαγενά* («Σκέψεις πάνω στη βία», Αθήνα: Αναγνωστίδης, χ.χ.), κεφ. 5.IV, σελ. 142 επ.

²¹ Βλ. ιδίως *Φιλ. Σπυρόπουλου*, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος, Αθήνα - Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1987, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

782/1979, ΝοΒ 27, 1142-1147, όπου γίνεται σχτ. ερμηνεία του ά. 171 ΠΚ («θρασύτητα κατά της αρχής»)²².

6. Εκτός από τα κυρίως εγκλήματα βίας, που προβλέπονται, κατά βάση, από τον Ποινικό Κώδικα, υπάρχουν και ορισμένες άλλες μορφές αποκλίνουσας ή προβληματικής συμπεριφοράς οι οποίες, μολονότι εμφανίζουν ένα ιδιαίτερα παρενοχλητικό χαρακτήρα για τους πολίτες, δεν μπορούν ωστόσο να θεωρηθούν ότι έχουν ένα ανάλογο προς τα κυρίως εγκλήματα βαθμό απαξίας, ούτε να χαρακτηρισθούν ως κάτι περισσότερο από βλαπτικές απαγορευμένες πράξεις («mala prohibita»²³): Εκκωφαντικοί θόρυβοι από μοτοσυκλέτες ή αυτοκίνητα κατά τις ώρες κοινής ησυχίας, αναγραφή συνθημάτων και αφισορρύπανση σε τοίχους κτιρίων, παρεμπόδιση της κυκλοφορίας από ασήμαντη μερίδα διαδηλωτών, καταχρηστικές απεργίες μικρών μειοψηφιών που παραλύουν ωστόσο την κοινωνική ζωή, μετάδοση μουσικής και συνθημάτων στη διαπασών από υποψηφίους πολιτικών παρατάξεων, λεκτική κακομεταχείριση εις βάρος γερόντων και παιδιών²⁴ κ.λπ. Τα φαινόμενα αυτά συνιστούν αθροιστικά μια κατάσταση που θα μπορούσε να ονομασθεί με σχηματικό τρόπο «καθημερινή βία»²⁵. Κύριο γνώρισμά της είναι, πιστεύω, η περιφρόνηση ή αδιαφορία για τα δικαιώματα και την προσωπικότητα του

²² Για τα σχετικά προβλήματα βλ. το λήμμα «θρασύτητα κατά της αρχής» που επεξεργάσθηκα το 1987 για την εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα», τ. 28, σελ. 249.

²³ Τα mala prohibita («απαγορευμένα κακά») είναι, ως γνωστόν, πράξεις απλώς απαγορευμένες από κάποιον -περιστασιακό συνήθως- νόμο σε αντιδιαστολή με τα mala in se («κακά καθ' εαυτά»), που απαγορεύονται λόγω αντίθεσής τους σε στοιχειώδεις αξίες της κοινωνικής ζωής. Πρόκειται για μια κλασική διάκριση του αγγλοσαξονικού δικαίου, που έχει πολλές ομοιότητες με αντίστοιχες θεωρίες περί «πραγματικού εγκλήματος» (delitto naturale) στο ευρωπαϊκό ηπειρωτικό δίκαιο. Βλ. αναλυτικότερα *I. Μ. Δασκαλόπουλου*, Περί της βαθύτερης φύσεως του εγκλήματος, Αθήνα 1968, passim και *Στ. Αλεξιάδη*, ανωτ. (σημ. 21), σελ. 71 επ.· βλ. επίσης και την εργασία μου *Struktur - und Auslegungsaspekte im angelsächsischen Strafrecht*, εις: *Goldammer's Archiv für Strafrecht* 1981, 533-557: σελ. 541 και σημ. 36 επ.

²⁴ Πρβλ. *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Προσβολές και προστασία της τρίτης ηλικίας, Αθήνα / Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1991, όπου και περαιτέρω βιβλιογρ. παραπομπές, καθώς και το ψήφισμα από 11.6.1986 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «για την άσκηση βίας κατά γυναικών».

²⁵ Πρβλ. *J. Schuh (Hrsg.)*, Gewalt im Alltag. Violence au quotidien, Grösch Ελβετίας: Rüegger, 1990, ιδίως σελ. 5 επ.

άλλου, η έλλειψη ευπρέπειας, η αυθαιρεσία και ασυδοσία, μ' ένα λόγο αυτό που οι παλαιότεροι ονόμαζαν «αυτογνώμων ενέργεια» (πρβλ. ά. 331 ΠΚ για την αυτοδικία στην προγενέστερη διατύπωσή του). Συνήθως μάλιστα οι αυθαιρεσίες αυτές συγκαλύπτονται από κάποιο υποτιθέμενο δικαίωμα (ίσως και συνταγματικό, το οποίο όμως εξωθείται έτσι έως την κατάχρησή του - πρβλ. ά. 25 παρ. 3 Συντ και τη νομολογία ανωτ. παρ. 8 και σημ. 30), ή εξωραΐζονται με την επίκληση κάποιων ιδεολογικοπολιτικών αρχών (π.χ. κατάληψη ακατοίκητων κτιρίων εν ονόματι κάποιας ιδεολογίας) σύμφωνα και με τη γνωστή θεωρία των τεχνικών εκλογίκευσης και δικαιολόγησης (neutralization theory) των Sykes και Matza²⁶. Στην ουσία όμως πρόκειται για ενέργειες που πλήττουν και εδώ το έννομο αγαθό της προσωπικής ελευθερίας του πολίτη και που συντελούν, αλυσιδωτά, στην επικράτηση του «δικαίου του ισχυρότερου» και στη συνακόλουθη δημιουργία εκβιαστικών καταστάσεων ή απαράδεκτων τετελεσμένων γεγονότων.

7. Σημειώνει άραγε η βία έξαρση στην εποχή μας; Μολονότι τα πολλαπλά φαινόμενα της καθημερινής βίας, όπως την ορίσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, δημιουργούν εύλογα την εντύπωση ότι η βία αποτελεί πλέον αναπόσπαστο τμήμα της σύγχρονης κοινωνίας, όμως στην πραγματικότητα τα εγκλήματα βίας (εγκλήματα με χρήση βίας, βίαια εγκλήματα, εγκλήματα βιαιοπραγίας) έχουν σαφώς περιορισμένη έκταση στο σύνολο της εγκληματικότητας. Ενώ π.χ. κατά τη Στατιστική Επετηρίδα της Ελληνικής Αστυνομίας για «βεβαιωθέντα αδικήματα» κατά το 1989 οι μη διακεκριμένες κλοπές (ά. 372, 373 ΠΚ) έφθασαν τις 41.630, όμως οι ληστείες δεν υπερέβησαν τις 840 (αντίστοιχα στοιχεία για το 2003: 68.255 κλοπές και 2.320

²⁶ Βλ. G. M. Sykes / D. Matza, Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency, εις: American Sociological Review, 22: 1957, 664-670· επίσης βλ. τις αναπτύξεις στο έργο μου «Οικονομικά Εγκλήματα», ανωτ. (σημ. 7), σελ. 99 (νεότερη έκδ., 1998, σελ. 133 επ.) και στο έργο του Στ. Αλεξιάδη, Εγκληματολογία, Θεσσαλονίκη: Αφοί Π. Σάκκουλα, 1989³ σελ. 124 επ. Ειδικά για ανάλογες τάσεις στο θέμα της ομαδικής βίας βλ. και G. Priestland, The Future of Violence, London: Hamish Hamilton, 1974, σελ. 46.

ληστείες). Ανάλογους μικρούς αριθμούς εμφανίζουν η αντίσταση (248 το 1989 και 282 το 2003), η αυτοδικία (899 το 1989 και 1.168 το 2003) και ο βιασμός (191 το 1989 και 231 το 2003), ενώ ευλόγως οι αριθμοί αυτοί γίνονται ακόμα μικρότεροι στις στατιστικές τελεσιδικώς καταδικαζομένων, αφού σ' αυτές δεν περιλαμβάνονται ούτε οι περιπτώσεις στις οποίες οι δράστες του εγκλήματος παρέμειναν άγνωστοι, ούτε και εκείνες όπου οι δράστες απαλλάχθηκαν ή αθώωθηκαν από τις αρμόδιες δικαστικές αρχές.

8. Μήπως όμως τα εγκλήματα που σχετίζονται με τη βία σημειώνουν στις ημέρες μας *αυξητική τάση* σε σχέση με παλαιότερες εποχές; Εδώ θα πρέπει να υπογραμμισθεί ιδιαίτερα η προαναφερθήσα διάκριση ανάμεσα σε αδικήματα των οποίων η τέλεση απλώς βεβαιώνεται από τις αρμόδιες αστυνομικές αρχές, χωρίς να έχουν βρεθεί απαραίτητα οι δράστες τους, και σε αδικήματα των οποίων οι δράστες τελικά συλλαμβάνονται και καταδικάζονται τελεσιδικά από τις δικαστικές αρχές. Έως και το έτος 1970, τα στατιστικά στοιχεία που επεξεργαζόταν η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος αναφέρονταν μόνο στη δεύτερη αυτή κατηγορία, των τελεσιδικώς καταδικασθέντων. Επομένως και οι σχετικές συγκρίσεις στατιστικών στοιχείων για βεβαιωθέντα αδικήματα προ του 1971 παρουσιάζουν ελλείψεις, αφού μπορούν να στηριχθούν μόνο σε ορισμένους αποσπασματικούς αριθμούς από επετηρίδες της τότε αστυνομίας και χωροφυλακής. Ενόψει των προβλημάτων αυτών στη συγκέντρωση και επεξεργασία του στατιστικού υλικού διαπραχθέντων (βεβαιωθέντων) αδικημάτων, τα συμπεράσματα στο ερώτημα που μας απασχολεί έχουν περιορισμένη μόνο αξία. Εν πάση όμως περίπτωση, η διαχρονική εικόνα που αναδύεται από την εξέταση των σχετικών στοιχείων είναι η ακόλουθη:

Σε *επίπεδο στατιστικής τελεσιδικώς καταδικασθέντων*, οι αριθμοί εμφανίζουν λίγο ή πολύ στασιμότητα ή και μειωτική τάση, ιδίως σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Είναι π.χ. ενδεικτικό ότι στις ανθρωποκτονίες από πρόθεση, ενώ το 1936 οι καταδικασθέντες ήσαν 563, το 1958 έφθασαν

τους 111 και μετά το 1968 δεν ξεπέρασαν τους 40. Επίσης, στις σωματικές βλάβες από πρόθεση ο αριθμός των καταδικασθέντων ήταν περί τους 8.500 - 9.000 κατά την περίοδο 1936 - 1964, για να πέσει θεαματικά από το 1968 περίπου στους 3.000 - 3.500 καταδικασθέντες. Τέλος και στην αυτοδικία, από 4.125 καταδικασθέντες το 1936, ο αριθμός τους σταθεροποιήθηκε μεταπολεμικά (ιδίως μετά το 1964) περίπου στους 750 (1985: 420).

Διαφορετική, όμως, εμφανίζεται η εικόνα σε *επίπεδο (αστυνομικής) στατιστικής βεβαιωθέντων αδικημάτων*. Εδώ η ανοδική τάση είναι εμφανής, ίσως και διότι οι αριθμοί είναι μεγαλύτεροι, οι δε μεταξύ τους διαφορές εντονότερες. Χαρακτηριστικό είναι π.χ. ότι οι βεβαιωθείσες ανθρωποκτονίες από πρόθεση, ενώ το 1971 αριθμούσαν μόλις 65, το 1980 έφθασαν τις 117, και το 1989 τις 184 (2003: 248), με σύνολο δραστών περί τους 211 (από τους οποίους συνελήφθησαν οι 150). Επίσης, οι σωματικές βλάβες από πρόθεση, από 4.011 το 1971 έφθασαν τις 4.208 το 1980 και τις 6.559 το 1989 (2003: 7.663) με σύνολο δραστών περί τους 7.182 (από τους οποίους συνελήφθησαν οι 1.796). Εντυπωσιακότερη όμως είναι η ανοδική τάση σε ορισμένα άλλα εγκλήματα, με έντονο το στοιχείο της βίας, όπως η ληστεία και η αυτοδικία, για τις οποίες έγινε λόγος και προηγουμένως: Από 25 βεβαιωμένες ληστείες το 1971 φθάνουμε στις 81 το 1980 και στις 840 το 1989 και στις 2.320 το 2003, ενώ από την άλλη πλευρά και οι αυτοδικίες αυξάνονται από 164 το 1971 σε 171 το 1981, σε 899 το 1989 και σε 1.168 το 2003. Οι τάσεις αυτές συμβαδίζουν ίσως και με τη γενικότερη πορεία της βαριάς εγκληματικότητας, αφού σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία βεβαιωθέντων αδικημάτων, τα κακουργήματα γενικώς από 780 το 1977 έφθασαν τα 986 το 1981, τα 4.624 (!) το 1989 και τα 5.131 το 2003²⁷.

²⁷ Βλ. τα στοιχεία της ανωτέρω αναφερθείσας *Στατιστικής Επετηρίδας της Ελληνικής Αστυνομίας* για το 1986 σελ. 6, 7, 31 και 42 και για το 1989, σελ. 15, 16, 49, 50· πρβλ. και Κ. Δ. Σπινέλλη, ανωτ. (σημ. 9) για στοιχεία έως το 1983.

9. Δεν θα πρέπει πάντως εδώ να αγνοηθεί ο γενικότερος *προβληματισμός για το κατά πόσον τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία αποδίδουν πράγματι την υπάρχουσα κατάσταση της εγκληματικότητας στη χώρα μας*: Η τυχόν αυξητική τάση των εγκλημάτων ενδέχεται δηλ. να οφείλεται όχι σε πραγματική αύξηση της εγκληματικότητας, αλλά σε άλλους παράγοντες, όπως είναι η τυχόν αύξηση των ποινικοποιήσεων ή η μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της δίωξης του εγκλήματος (λόγω βελτιώσεων στη λειτουργία των διωκτικών υπηρεσιών), η τυχόν μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση των θυμάτων προς καταγγελία εγκλημάτων, ή ακόμη, η φυσιολογική απόλυτη αύξηση του φαινομένου λόγω παράλληλης αύξησης του πληθυσμού. Όπως προέκυψε όμως από σχετική συζήτηση που έγινε παλαιότερα στην Ελληνική Βουλή (βλ. *Πρακτικά* της 22.4.1988, σελ. 5524 επ.), η πραγματική αυξητική τάση της εγκληματικότητας γενικά και της εγκληματικότητας που σχετίζεται ειδικότερα με τη βία κατά τα τελευταία χρόνια δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, τουλάχιστον ως προς τη γενική της κατεύθυνση: Ούτε οι μεταβολές της νομοθεσίας μπορούν να θεωρηθούν ως τόσο σημαντικές, ώστε να ανατρέπουν τη γενικότερη εικόνα των αριθμών (σημειώθηκαν ωστόσο ενδιαφέρουσες μεταβολές επί το αυστηρότερο σε εγκλήματα που μας ενδιαφέρουν, με τους ν. 410/1976 [ά. 167, 157Α ΠΚ], 495/1976 [ά. 385 ΠΚ], 1366/1983 [ά. 134 επ. ΠΚ], 1419/1984 [ά. 336 παρ. 2 και 374 ζ' ΠΚ σχετικά με την αφαίρεση τσάντας από δράστη με μηχανοκίνητο μεταφορικό μέσο, που χαρακτηρίστηκε ως το 1996 (ά. 8§1 ν. 2408/1996) *κακουργηματική κλοπή*²⁸], 1500/1984 [ά. 137Α ΠΚ επ.] κ.λπ.), ούτε οι διωκτικές αρχές φαίνεται να δραστηριοποιήθηκαν περισσότερο κατά το εξεταζόμενο διάστημα (αντίθετα, το ποσοστό εξιχνίασης κακουργημάτων έπεσε από 89% το 1981 σε 47,8% το 1989 και σε 39,6% το 2003), ούτε οι πολίτες, ενόψει της δυσλειτουργίας των διωκτικών οργάνων, έχουν λόγους να καταγγέλλουν τώρα συχνότερα τα εις βάρος τους εγκλήματα, ούτε τέλος η αύξηση του πληθυσμού μετά το 1971 μπόρεσε να υπερβεί, καθ'

²⁸ Για τη δογματική προσέγγιση του φαινομένου μετά τον ν. 2408/1996 βλ. *Χ. Χ. Μυλωνόπουλου*, Ποινικό Δίκαιο. Ειδικό Μέρος. Εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και της περιουσίας (άρθρα 372-406ΠΚ), Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2001, σελ. 267-268.

όλες τις ενδείξεις, το ποσοστό του 1,1 % περίπου ετησίως (π.χ. από 8.768.372 άτομα το 1971 ο πληθυσμός αυξήθηκε μετά 10ετία σε μόλις 9.739.589 άτομα, δηλ. κατά ποσοστό 11,1%, το 1991 σε 10.256.464 άτομα, δηλ. κατά ποσοστό 5,3% και το 2001 (μαζί με τους δηλωθέντες αλλοδαπούς) σε 10.964.020 άτομα, δηλ. αύξηση 6,5%). Συμπερασματικά μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί βασικά η γνώμη ότι ενώ το ποσοστό των εγκλημάτων που σχετίζονται με τη βία είναι ιδιαίτερα μικρό σε σύγκριση με το σύνολο της εγκληματικότητας, ωστόσο το ποσοστό αυτό εμφανίζει μια *ανησυχητική αυξητική τάση* κατά τα τελευταία έτη, αντίστοιχη με τη γενικότερη τάση της βαριάς εγκληματικότητας, χωρίς όμως παράλληλα να μπορούν τα εγκλήματα αυτά να εξιχνιασθούν και ν' αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά από την αστυνομία και τις άλλες αρμόδιες αρχές.

10. Ένα παρόμοιο συμπέρασμα μπορεί να διατυπωθεί, παρά τους προφανείς κινδύνους τέτοιων ισοπεδωτικών γενικεύσεων, και για *άλλες σύγχρονες (μετα)βιομηχανικές χώρες του εξωτερικού*, αν και σε ορισμένες από αυτές παρατηρούνται κατά τη δεκαετία '80 κάποια σημεία ύφεσης της (βίαιης) εγκληματικότητας. Έτσι π.χ. στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατά την περίοδο 1960 - 1985 τα βεβαιωθέντα από την αστυνομία εγκλήματα αυξήθηκαν κατά 521%, ενώ και τα εγκλήματα της βίας, ειδικότερα, υπερτριπλασιάστηκαν (364%). Σύμφωνα όμως με έρευνες σε θύματα βίαιων εγκλημάτων (victimization surveys)²⁹, η αντίστοιχη εγκληματικότητα κατά την περίοδο 1973 - 1985 (κυρίως όμως από το 1981 και μετά) παρουσίασε μειωτική τάση, που έφθασε τελικά το 8%. Εάν τώρα λάβει κανείς υπόψη του ότι στην αντίστοιχη περίοδο 1973 - 1985 οι στατιστικές της αστυνομίας εμφανίζουν για τα βεβαιωθέντα (συνήθως καταγγελλόμενα) βίαια εγκλήματα μια αύξηση περί το 34%, μπορεί ίσως να διερωτηθεί, μήπως η αύξηση αυτή

²⁹ Για την έννοια και τη λειτουργία των ερευνών αυτών βλ. π.χ. *Κ. Δ. Σπινέλλη, Εγκληματολογία, Αθήνα / Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1985, σελ. 57-58, και Χρ. Τσουραμάνη, Το έγκλημα στην εποχή μας. Θέματα Εγκληματολογίας, Αθήνα 1983, σελ. 43 επ.*

δεν φανερώνει μια πραγματική αύξηση της βίαιης εγκληματικότητας κατά την υπό κρίση περίοδο, αλλ' απλώς μια μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση των θυμάτων στην καταγγελία και ποινική δίωξη των εις βάρος τους αδικημάτων, αν και βεβαίως οι αριθμοί θυμάτων και εγκλημάτων κατ' αρχήν δεν ταυτίζονται. Πάντως, κατά νεότερα στοιχεία που φθάνουν έως το 1992, η προθυμία των θυμάτων από βίαιες πράξεις να τις καταγγέλλουν αρμοδίως παραμένει σε σταθερά επίπεδα μεταξύ 46% (1972) και 50% (1992), ενώ, από την άλλη πλευρά, οι βεβαιούμενες από την Αστυνομία βίαιες πράξεις κατά την περίοδο 1960 - 1994 εμφανίζουν αύξηση 660%, με ακόμη μεγαλύτερη έξαρση (760%) για τις βαρείες και επικίνδυνες σωματικές βλάβες³⁰.

Επίσης στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, μολονότι το ποσοστό των εγκλημάτων βίας επί της συνολικής εγκληματικότητας είναι σχετικά μικρό (περί το 14,4% το 1994, εάν συμπεριληφθούν σ' αυτό και διάφορα συναφή εγκλήματα, όπως ο εμπρησμός και η εξύβριση), όμως παρατηρείται και εκεί αυξητική τάση (π.χ. στις βεβαιωθείσες ληστείες κατά την περίοδο 1966 - 1985 η αύξηση φθάνει το 541,0%) και μάλιστα με δράστες κυρίως νεαρά άτομα (άρρηνες) μέχρις 21 ετών, συνήθως υπότροπους, χωρίς πάντως η αυξητική αυτή τάση να φθάσει εκείνην της γενικής εγκληματικότητας³¹.

³⁰ Βλ. ιδίως *G. Kaiser*, *Kriminologie. Ein Lehrbuch*, Heidelberg: C. F. Müller, 1982, §69 υπ' αριθμ. 54, σελ. 626-627, με στοιχεία που στηρίζονται κατά βάση στην έκθεση του *US Department of Justice "Criminal Victimization"*, 1985, Washington D. C., 1986, σελ. 3 επ. και νεότερη έκδοση: *Kriminologie. Eine Einführung in die Grundlagen*, Heidelberg: C. F. Müller, 1997¹⁰, §40, αρ. 5, σελ. 384 και 387. Μια εικόνα της έκτασης που έχει προσλάβει πρόσφατα στις Ην. Πολιτείες η βίαιη εγκληματικότητα, προπάντων από ανήλικους 15-20 ετών, παρέχει το δημοσίευμα της *Αναστασίας Τουφεξή* με τίτλο «Violent kids. A rise in brutal crimes by the young shakes the soul of American society», στο περ. *Time* της 12.6.1989, σελ. 46-51.

³¹ Βλ. *G. Kaiser*, ανωτ. (σημ. 27), παρ. 69, υπ' αριθμ. 50 επ., σελ. 623 επ. (νεότερη έκδοση: *Kriminologie. Eine Einführung in die Grundlagen*, Heidelberg: C. F. Müller, 1997¹⁰, §39, αρ. 5, σελ. 382 επ., όπου και στατιστικοί πίνακες για τα έτη 1966 και 1994) και *H. Göppinger*, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 608 επ. και νεότερη έκδ. 1997⁵, σελ. 571. Εξάλλου, από σχετική έρευνα που διενήργησε ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών και στην οποία συμμετέσχαν με απαντήσεις τους 32 χώρες από όλον τον κόσμο (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα), κατά την περίοδο 1967-1977 προκύπτει άνοδος του μέσου αριθμού συλληφθέντων για ληστεία και πρόκληση βαρείας σωματικής βλάβης,

Ως προς τη γενικότερη εικόνα της εγκληματικότητας στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είναι εκ πρώτης όψεως κάπως παρήγορη η παρατήρηση ότι η συνολική εγκληματικότητα στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1981 - 1988 κυμάνθηκε σε μάλλον χαμηλά επίπεδα (περίπου 3.000 - 4.000 αδικήματα ανά 100.000 κατοίκους), έναντι άλλων ευρωπαϊκών χωρών (π.χ. 7.000 βεβαιωθέντα αδικήματα ανά 100.000 περί το 1985 στη Γαλλία, τη Μεγ. Βρετανία, την [πρώην] Δυτ. Γερμανία και την Ολλανδία)³². Σύμφωνα με νεότερα στοιχεία για τη βεβαιωθείσα εγκληματικότητα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την περίοδο 1990 - 1998³³, η Ελλάδα εμφανιζόταν για το 1998 να είναι στην 4^η καλύτερη θέση της Ε. Ε. με 3.759 εγκλήματα ανά 100.000 κατοίκους (έναντι, π.χ. 13.521 της Σουηδίας και, από την άλλη πλευρά, 653 της Πορτογαλίας), αλλά και στη δεύτερη θέση από άποψη μεγαλύτερης ανόδου της καταγεγραμμένης εγκληματικότητας, με ποσοστό 13,7% για την προαναφερθείσα περίοδο 1990 - 1998.

Ωστόσο οι παρατηρήσεις αυτές πρέπει να γίνουν με κάθε δυνατή επιφύλαξη όχι μόνο διότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις ποινικές νομοθεσίες των επιμέρους χωρών (άρα τα ποσά δεν είναι συγκρίσιμα), αλλά και διότι ενδέχεται η «αυξημένη» εγκληματικότητα των άλλων χωρών να οφείλεται απλώς σε εντατικότερη αντιμετώπιση του εγκλήματος από τις διωκτικές αρχές και σε μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και καταγγελία του από τα θύματα που το υπέστησαν, παρ' όσα στην Ελλάδα. Μόνον ένας έλεγχος των στατιστικών αυτών στοιχείων με παράλληλες έρευνες θυματοποίησης και

όχι όμως για τον φόνο (περίπου σταθερή πορεία) και τις σεξουαλικές επιθέσεις (καθοδική τάση μετά το 1972) - βλ. *Graeme R. Newman*, *Causes and prevention of violence: a cross - country survey*, εις: *United Nations*, Department of International Economic and Social Affairs, στην: «*International Review of Criminal Policy*», Nr. 37: 1981 (Prevention and control of violence), New York 1985, σελ. 96-103.

³² Βλ. *J. J. M. Van Dijk*, *Perspectives futures en ce qui concerne la criminalité et la justice pénale*, Conseil de l' Europe, Quatrième Conférence de Politique Criminelle, Strasbourg, avril 1990.

³³ Βλ. εφημ. «Τα Νέα» της 18.12.1999, σελ. 24-25.

αυτοομολογούμενης εγκληματικότητας³⁴, που στη χώρα μας είναι ακόμα ελάχιστες³⁵, θα μπορούσε να επιτρέψει κάποια βαθύτερη γνώση για την ακριβή εικόνα της λεγόμενης «αφανούς» εγκληματικότητας. Γεγονός είναι πάντως ότι σε ορισμένα εγκλήματα, όπως στις ανθρωποκτονίες από πρόθεση και στα εγκλήματα περί τα υπομνήματα (πλαστογραφία κ.λπ.) ή περί προστασίας του εθνικού νομίματος, τα ποσοστά εξιχνίασης εμφανίζονται ιδιαίτερα υψηλά (σε αντίθεση π.χ. με τις ληστείες και τις κλοπές), χωρίς όμως τούτο να σημαίνει απαραίτητα ότι στις περιπτώσεις αυτές ο «σκοτεινός αριθμός»³⁶ είναι χαμηλός - απλώς η «θεατότητα» ίσως να είναι μεγαλύτερη (π.χ. στις ανθρωποκτονίες) ή και ο κύκλος των υπόπτων δραστών πιο συγκεκριμένος (π.χ. στις πλαστογραφίες και στα εγκλήματα περί προστασίας του εθνικού νομίματος).

Ειδικότερα ως προς τα εγκλήματα βίας, οι επί μέρους διακυμάνσεις του σκοτεινού αριθμού ενδέχεται από την πλευρά τους να οφείλονται στο είδος του εγκλήματος (π.χ. ενδοιασμοί στην καταγγελία βιασμών) ή στη γεωγραφική περιοχή όπου έγινε η κάθε έρευνα ή τέλος και στην ίδια τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε από κάθε ερευνητική ομάδα, χωρίς να υποτιμάται πάντως και το γεγονός ότι πολλά άτομα νοιώθουν θύματα εγκληματικών πράξεων από

³⁴ Πρβλ. Κ. Δ. Σπινέλλη, *Εγκληματολογία*, 1985, σελ. 53.

³⁵ Κυρίως θα πρέπει να αναφερθεί εδώ η εμπειρική έρευνα που έγινε μεταξύ φοιτητών από τον Στ. Αλεξιάδη, *Εγκληματολογία*, 1989, σελ. 179 επ., καθώς και ορισμένες μεταγενέστερες έρευνες για τη νεανική παραβατικότητα, εις: Ν. Ε. Κουράκη, *Δίκαιο Παραβατικών Ανηλίκων*, Αθήνα / Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 2004, σελ. 199 επ.

³⁶ Με τον λεγόμενο «σκοτεινό αριθμό» (dark figure, chiffre noir, Dunkelziffer), υποδηλώνεται, ως γνωστόν το ύψος της λεγόμενης «αφανούς εγκληματικότητας», εκείνης δηλ. που μένει αγνωστοποίητη στις αρχές και δεν συνυπολογίζεται, κατ' αρχήν, στις επίσημες στατιστικές καταχωρίσεις και μετρήσεις. Για τα προβλήματα που γεννώνται στην εγκληματολογική έρευνα από τον σκοτεινό αριθμό βλ. Στ. Αλεξιάδη, Η έρευνα της αφανούς εγκληματικότητας, εις: «Ποινική Επιθεώρησης» Α' 1970, 361-368· Ηλ. Δασκαλάκη, Η εγκληματολογική σημασία του σκοτεινού αριθμού της εγκληματικότητας, στην «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών», τ. 25, 1975, σελ. 370-384, καθώς και: H. Göppinger / G. Kaiser (Hrsg.), *Kriminologie und Strafverfahren, Kriminologische Gegenwartsfragen*, αριθμ. 12, Stuttgart: Enke, 1976, σελ. 194 επ.

ανεπαίσθητο φόβο και χωρίς πράγματι να υπάρχουν τέτοιες πράξεις εναντίον τους³⁷.

Συνήθως τα θύματα των εγκλημάτων βίας (π.χ. βιασμού) που έχουν ενδιασμούς να γνωστοποιήσουν στα αρμόδια όργανα την εις βάρος τους επίθεση εκδηλώνουν αυτή τη στάση για δύο βασικούς λόγους: Είτε διότι θεωρούν ότι μια τέτοια ενέργεια τους θα αποβεί τελικά άκαρπη (λόγω τυχόν μειωμένης αποτελεσματικότητας των υπηρεσιών δίωξης, αν και συνήθως τα εγκλήματα βίας, συνεπεία της θεατότητάς τους, έχουν υψηλό ποσοστό επιτυχούς εξιχνίασης, δηλ. περί το 80%)³⁸ είτε και διότι φοβούνται τα προσωπικά προβλήματα που θα τους προκαλέσει αυτή η καταγγελία (λόγω του κοινωνικού θορύβου που θα δημιουργηθεί και των όχι πάντοτε θετικών

³⁷ *J. Bernat de Celis, L' expérience du Service d' accueil des témoins et victimes du Tribunal de Paris*, εις: *Revue de Science criminelle*, 1981, σελ. 695-703 και σε γενικότερο επίπεδο: *Κ. Δ. Σπινέλλη, Έγκλημα και θύμα, Ζητήματα και προτεραιότητες για μια θυματολογική πολιτική με αφορμή τη Διακήρυξη του ΟΗΕ για τα θύματα*, στον τιμητικό τόμο Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκια, τ. ΙΙ, Αθήνα, Α. Ν. Σάκκουλας, 1986, σελ. 249-281 και *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Ποινικού Δικαίου με θέμα: «Η θέση του θύματος στο ποινικό σύστημα και ο θεσμός της πολιτικής αγωγής»* (1987), Αθήνα: Αφοί Σάκκουλα, 1989, όπου και ενδιαφέρουσες εισηγήσεις ή παρεμβάσεις των *Α. Ψαρούδα - Μπενάκη, Ι. Γιαννίδη, Δ. Σπινέλλη, Κ. Σταμάτη, Β. Ζησιάδη, Α. Καρρά, Α. Κωνσταντινίδη, Αλ. Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου, Εμμ. Ανδριανάκη, Θ. Γιαννόπουλου, Ν. Κουλούρη, Γ. Κρίππα*- βλ. επίσης τον συλλογικό τόμο «Θυματολογικά», αρ. 1, Αθήνα: εκδ. της Ελληνικής Εταιρείας Θυματολογίας, 1990 (θέμα: Η Βία στην οικογένεια) και την έκδοση της Εταιρείας Νομικών Βορείου Ελλάδος «Η προστασία του κατηγορούμενου και του θύματος στην ποινική δίκη», Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1991. Από τη νεώτερη βιβλιογραφία στη θεματική της Θυματολογίας βλ. ιδίως *Β. Αρτινοπούλου / Απ. Μαγγανά, Θυματολογία και Όψεις Θυματοποίησης*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 1996· *U.S. Department of Justice, New Directions from the Field: Victim's Rights and Services for the 21st Century*, Washington, 1998· *Winfried Hassemmer, Ποινική Δικαιοσύνη Προσανατολισμένη στο Θύμα*, περ. Αρμενόπουλος, ΝΓ' 1999, 781-784· *Marion Brienenew / Ernestine Hoegen, Victims of crime in 22 European Criminal Justice Systems*, Nijmegen (Ολλανδία): Wolf Legal Productions, 2000· *Εμμ. Π. Ανδριανάκης, Θυματολογικά*, Αθήνα / Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 2001 και *E. Fattah, Victim's rights: past, present and future. A global view*, εις: Τιμητικό Τόμο για την Αλίκη Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου, τ. Β', Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2003, 367 - 390, όπου και εκτενής βιβλιογραφικός πίνακας.

³⁸ Βλ. *R. Glynn Owens / J. BARRIE Ashcroft, Violence. A Guide for the Caring Professions*, London / Sydney / Dover, New Hampshire: Croom Helm, 1985, σελ. 10.

σχολίων του περιβάλλοντος τους γι'αυτά, αλλ' επίσης και λόγω φόβου αντεκδικήσεων εναντίον τους από τον δράστη).

Ποια είναι όμως η γενικότερη στάση του πληθυσμού μιας κοινωνίας απέναντι στο πρόβλημα της βίαιης εγκληματικότητας; Όπως προκύπτει από παλαιότερη σχετική έκθεση που υποβλήθηκε και συζητήθηκε στη 13^η Σύσκεψη Εγκληματολογικών Ερευνών του Συμβουλίου της Ευρώπης (Νοέμβριος 1978)³⁹, στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης οι κάτοικοι διατυπώνουν στην πλειονότητα τους φόβο και ανησυχία για μια εικαζόμενη απότομη αύξηση της βίας, ενώ παράλληλα θεωρούν το πρόβλημα της βίας ως ένα από τα σοβαρότερα της εποχής μας. Όσοι πάντως λαμβάνουν μέρος στις σχετικές έρευνες - δημοσκοπήσεις ως ερωτώμενοι, παραδέχονται ότι οι ίδιοι σε μικρό μόνο βαθμό έχουν γίνει θύματα βίαιων εγκλημάτων. Περισσότερο ευάλωτοι στον φόβο ότι μπορεί να γίνουν στόχος βίαιων επιθέσεων είναι γενικά οι ηλικιωμένοι (ιδίως οι γυναίκες) και τα άτομα με περιορισμένη μόρφωση, που δείχνουν άλλωστε ξεχωριστό ενδιαφέρον (αλλ' ίσως και θέλξη) για τη σχετική ειδησεογραφία περί εγκλημάτων. Επίσης και στην Ελλάδα, σύμφωνα με δημοσκόπηση του 1986, 9 στους 10 ερωτηθέντες θεωρούν ότι η εγκληματικότητα έχει αυξηθεί κατά τα τελευταία χρόνια και ότι οι διαρρήξεις και κλοπές αποτελούν την υπ' αριθμ. 1 προσωπική απειλή για όλους, με δεύτερο τον βιασμό για τις γυναίκες και την τρομοκρατία για τους άνδρες⁴⁰.

³⁹ *Conseil de l' Europe, L' opinion publique relative à la criminalité et la justice pénale (13e Conférence de recherches criminologiques), Strasbourg 1980 και κυρίως σελ. 6-34, όπου εισήγηση του ολλανδού Jan J. M. Van Dijk με θέμα « L' étendue de l'information du public et la nature de l'opinion publique en ce qui concerne la criminalité ».*

⁴⁰ Βλ. εφημερίδα «Το Βήμα» της 26.1.1986, σελ. 27-29: Γ. Λακόπουλου, «Η βία στην Ελλάδα». Για αντίστοιχα στοιχεία στη Γαλλία, όπου όμως προτείνονται απαράδεκτα αυστηρές λύσεις, βλ. εφημ. «Το Βήμα» της 10.8.1986, σελ. 25.